

Kako govoriti o prekarnoj povijesti iz prekarnog položaja?

Od gostiju do GOSTIkulacija

Margareta Kern

Prijevod: Ivana Ostočić

"Iako su brojne generacije migranata preživjele svaki veliki događaj u povijesti Zapadne Njemačke, od velike koalicije i studentskih prosvjeda 1968. do otmica Frakcije Crvene armije i pada Berlinskog zida... uz nekoliko ključnih iznimaka, ono što odmah upada u oči kod historiografije poraća jest neobična odsutnost gostujućih radnika."

Rita Chin, "Pitanje gostujućih radnika u poslijeratnoj Njemačkoj" (*The Guest Worker Question in Postwar Germany*), 2007.

"Među radnicima migrantima u Europi žena je najvjerojatnije dva milijuna. Neke rade u tvornicama, a mnoge obavljaju kućanske poslove. Da bi se njihova iskustva opisala na odgovarajući način, potrebna je knjiga. Nadamo se da će ona biti jednom napisana. Naša se pak ograničava na iskustvo muškog radnika migranta."

John Berger i Jean Mohr, "Sedmi čovjek" (*A Seventh Man*), 1975.

Ovaj tekst propituje, razmatra i otkriva moje postupke istraživanja i produkcije tijekom rada na *GOSTIkulacijama*, dugoročnom umjetničkom projektu o "gostujućim radnicama", koje su se doselile iz Jugoslavije kako bi se zaposlile u velikim tvornicama elektronike u Zapadnom Berlinu krajem 1960-ih.

1. DIO [ISTRAŽIVANJE]

—

Moji baka i djed – Marija, u sredini, prekrivenih ruku, i Vinko, njoj slijeva – u blatnjavom polju peku prase. Iza njih se pruža visok toranj i stvara dojam da se ustvari radi o dvjema fotografijama, jednoj povrh druge, poput dva spojena svijeta čije šavove ne vidimo.

Moj je djed stigao 1969. i zaposlio se kao metalac u tvornici automobila Georg Grube u omanjem selu po imenu Willroth, u zapadnonjemačkoj pokrajini Westerwald. Za njim je ubrzo došla i moja baka, koja je isprva radila kao dadilja, potom u tvornici juha, a na kraju kao konobarica u mjesnoj gostionici, gdje je posluživala vozače kamiona koji bi zastali da se odmore od vožnje autocestom koja je prolazila kraj sela.

Četiri godine prije nego što je moj djed stigao u Westerwald, čitava rudarska industrija na tom području zatvorila se poslije 400 neprekinitih godina rudarenja. Tvornica automobila gdje je radio izgrađena je u vrijeme najvećeg zamaha zapadnonjemačkog "ekonomskog čuda" (*Wirtschaftswunder*), na samom zemljištu zatvorenog rudnika. Na mjesnoj oglasnoj ploči stajala je informacija da je riječ o posljednjem rudniku u regiji i da je "zatvoren uslijed depresije šezdesetih".

U Berlin sam stigla pri samom izmaku zime 2009. godine, kad je čitav grad bio prekriven snijegom. Sletjela sam u zračnu luku Schönfeld, a čim sam izašla iz zrakoplova obavio me je oštar zrak kojeg se nisam mogla riješiti sve do kraja dvomjesečnog boravka na umjetničkoj stipendiji. Moj se atelijer nalazio u ulici koju je prije 20 godina presijecao Zid. Danas na samom kraju ulice stoji dugačka privremena ploča kao najava trajnijem spomeniku Berlinskom zidu. Kraj nje se nalazi također privremena maketa stambene zgrade koja reklamira izgradnju novih stanova u stilu "Neue Bauhaus". Prikladnim mi se učinilo svoje istraživanje započeti u gradu koji svoje sjećanje gradi s jednakim intenzitetom s kakvim brojna gradilišta dižu otmjene nove stanove.

U Kreuzbergu sam dogovorila sastanak s povjesničarkom dr. Monikom Mattes, koja mi govori da su većina radnika krajem šezdesetih u velikim elektroničkim i telekomunikacijskim tvornicama u Zapadnom Berlinu bile žene – primjerice, u tvornici Siemens, 67% radne snage činile su gostujuće radnice. To me iznenadilo jer je u potpunosti suprotnosti s muškom slikom radnika, osobito u industriji elektronike i telekomunikacija, a

pogotovo sa slikom muškarca-radnika migranta koja i dalje dominira službenim pripovijestima i kolektivnim imaginarijem tog doba. Poslije sam pročitala tekst koji su napisale Monika i Esra Erdem, a koji opisuje kako je dolazak gostujućih radnica iz drugih zemalja u Njemačku dodatno požurila specifična rodna politika tadašnje njemačke vlade. Njemački političari nisu željeli nadoknađivati razlike u radnoj snazi mobilizacijom kućanica i majki koje ne rade za radna mjesta s punim radnim vremenom u niskoplaćenim industrijskim sektorima, a takav stav popratila je i bojazan da će rad izvan kuće ugroziti sposobnost žena da rađaju i brinu se o djeci. Istodobno, bilo je teško popuniti sva slobodna radna mjesta koja je objavio zavod za zapošljavanje, u tekstilnoj, odjevnoj, prehrambenoj, elektroničkoj industriji i ugostiteljstvu sa nezaposlenim Njemicama.

"Prednosti migrantica u odnosu na Njemice su njihova mladost, odabir na temelju zdravstvenog stanja i njihova spremnost da rade puno radno vrijeme. Većina je dobila smjene, plaćanje po komadu i rad na pokretnoj traci... na poslovima koji su im utjecali na zdravlje i koje su Njemice odbile [sic]" (Erdem i Mattes 2003: 168).

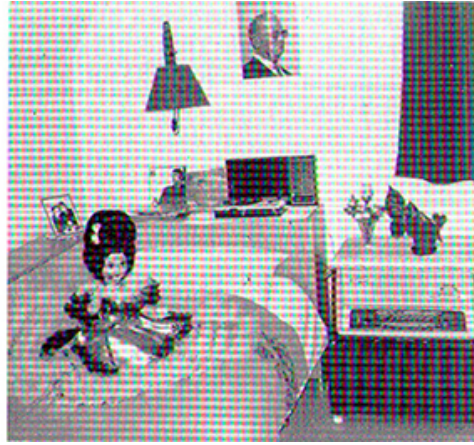
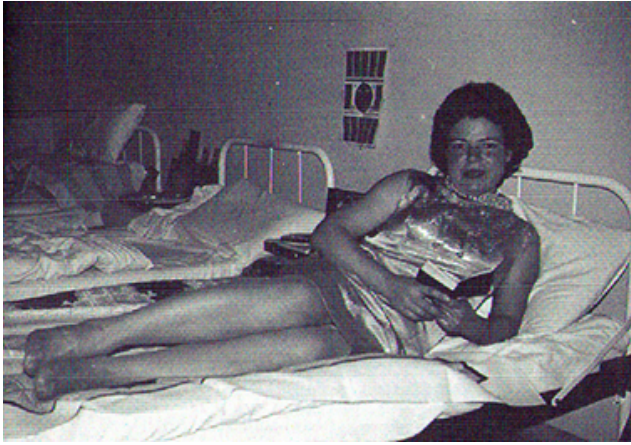
Tadašnja politika odrazila se i na jezik: radnike migrante na njemačkom se nazivalo "*Gastarbeiter*", u prijevodu gostujući radnik, čime se jezično uokvirila privremena priroda njihova statusa u Njemačkoj, a istodobno su se izbjegle konotacije riječi "*Fremdarbeiter*" (strani radnik), kojom su se nacisti služili za opisivanje prisilnog rada (Chin 2007: 52). Jugoslavenski dužnosnici poslužili su se izrazom "radnik na privremenom radu u inozemstvu/inostranstvu", čime se također stavlja naglasak na privremenost emigracije (Novinšćak 2008: 131). Međutim, njemačka riječ *Gastarbeiter* nikada nije u prijevodu zaživjela u svakodnevnom jeziku, nego je jednostavno postala i ostala *gastarbajter*.

Potom sam posjetila berlinski Landesarchiv u potrazi za fotografijama (dokazima?), gdje sam zatekla slike koje prikazuje redove i redove žena, nekih u bijelim kutama nalik na laboratorijske, kako pognuta lica rade u tvornicama, usredotočena na svoju zadaću. Sjetila sam se Brechtovih riječi: "*Situacija je postala toliko komplicirana zato što jednostavna 'reprodukcija stvarnosti' danas o stvarnosti govori manje nego ikada. Fotografija Kruppova ili AEG-ova pogona ne otkriva gotovo ništa o tim institucijama. Stvarnost je kao takva pobjegla u sferu funkcionalnog. Otjelovljenje ljudskih odnosa, tvornica, primjerice, više ne govori o tim odnosima. Dakle, nešto se mora sagraditi, nešto umjetno, inscenirano"* (Benjamin 1931: 24).

U desnom uglu arhivske kartice jedne od fotografija stoji sljedeće: *Verweisungen / Bemerkungen: 10 Arb Ausländische Arbeitnehmer. Fotograf: I. Lommatzsch. Datum: 5.10.1974.*

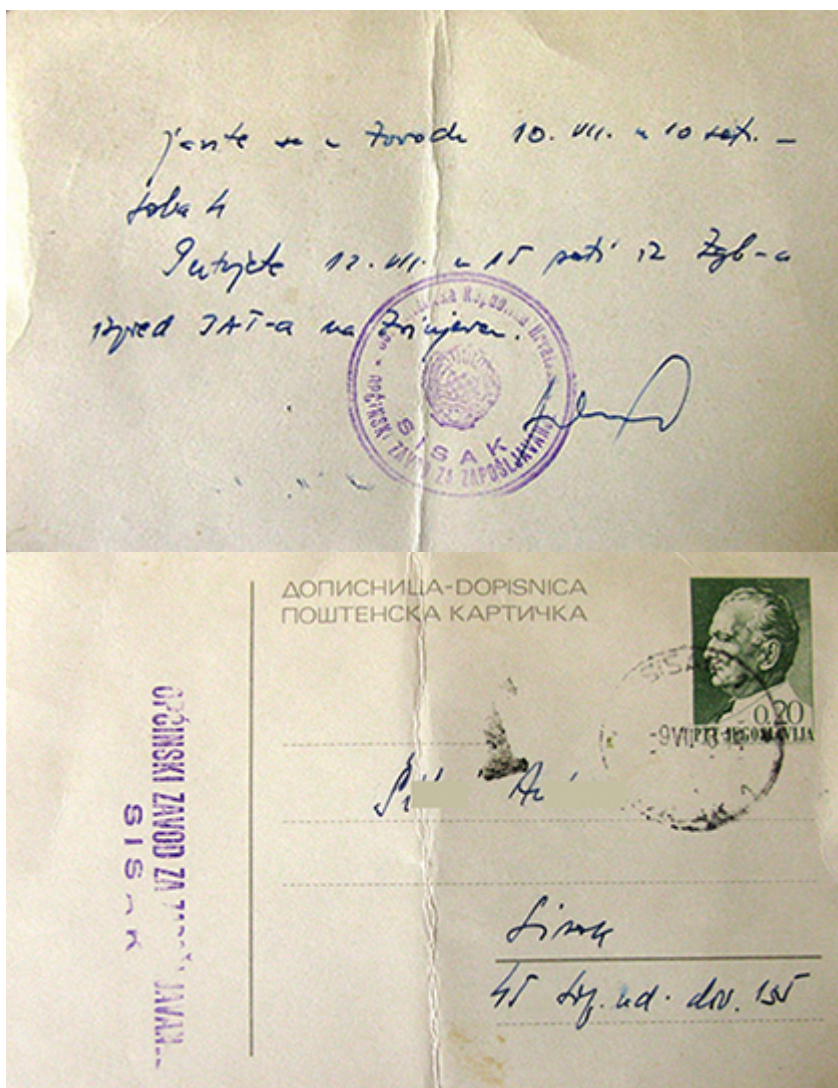
U svakom slučaju, što to ja uopće tražim?

Nedugo potom upoznajem Bosiljku Schedlich, osnivačicu i ravnateljicu Jugoistočnoeuropskog kulturnog centra u Berlinu (1991.), koja je 1987. godine postavila prvu izložbu fotografija i svjedočanstava gostujućih radnica, pod nazivom "*Der Weg: Jugoslawische Frauen in Berlin*" ("Putovanje: Jugoslavenke u Berlinu"). Izložba koja je postavljena u berlinskom Künstlerhaus Bethanien poklopila se sa 750. rođendanom Berlina, a kasnije je obišla Njemačku i Jugoslaviju. Sve do nedavno, izložbeni su panoi bili pohranjeni u Muzeju Jugoslavije u Beogradu i nisam ih imala prilike vidjeti sve do ove godine (2017.), kada smo i Bosiljka i ja sudjelovale na izložbi koju je priredio [WHW u Galeriji Nova u Zagrebu](#).

Obje fotografije su iz Bosiljkina izložbenog kataloga. Rekla mi je da su nastale u radničkom domu u [Flotten Strasse](#), kamo je Bosiljka stigla kao "gostujuća radnica" u Berlin 1968. godine: *"Kreveti u kojima smo spavali bili su bolnički ležajevi. Kada je tvornička proizvodnja (krajem Drugog svjetskog rata) zaustavljena, zgrada je pretvorena u bolnicu. Neprestano smo viđali zguzene, stare, sijede ljude u podrumu, koji su nas se bojali i zaključavali vrata čim bi nas ugledali. Bili su to njemački izbjeglice koji su pobjegli pred Rusima, a naš im je jezik valjda zvučao slično."*

Bosiljka govori jasno i razgovijetno. Njezine mi riječi bude žive slike u glavi. Nastavlja: *"Došla sam do Zagreba vlakom, ne sjećam se tog putovanja. Smjestili su nas u neki hotel u Zagrebu. Sutradan smo poletjeli i sjećam se da sam u avionu pogledala kroz prozor i ugledala ciruse – oblačice odozdo bijele, bili su tako prekrasni kao pahuljice pamuka, i pomislila, 'Bože, da mi je leći tu taj pamuk, ništa me više ne bi bolilo.' Ja sam imala osjećaj da kože nema na meni, tako mi mi je bilo teško, radi tog oproštaja."*

Obavijest od zavoda za zapošljavanje. Vlasništvo: Ana S. i umjetnica.

Ana me nazvala taj tjedan. Saznala je za moj projekt iz župnih obavijesti u mjesnoj crkvi (već tada sam pribjegavala kreativnim rješenjima!). Sastale smo se u njezinom stanu, gdje mi je ispričala sve o svojem odrastanju i životu u Berlinu te mi pokazala pisma.

SISAK, 18. srpnja 1968. Draga Ana Primili smo tvoje željno i očekivano pismo u koje nam pišeš da si sretno doputovala u Njemačkoj. Mi smo svi dobri. U pismo pišeš da je tamo hladno kada dobiješ pare kupisi kaput jesenski ili kostim ali nemoj spužvasti. Ana ti si otišla u petak a Viktor odma iza tebe u Subotu. Ana ti dobro znaješ koliko nam je žao što si otišla ali šta možemo kada je moralo tako biti Mileva te uvijek spominje i kaže kada ćeš i poslati tranzistor i bebu a mi je uvijek lažemo kada ćeš doći ili za novu godinu. Ana slušaj što ti stric piše budi dobra i poštena djevojka kao što si bila kod nas a sada si u tudjini i tu moraš biti dobra i to ćete cijeniti svaki pošteni čovjek. Ana ti kod nas uvijek možeš doći i za tebe su vrata uvijek otvorena jer ti si Milevu odgojila. Pišem ti ovo pismo kao moje djete a moje oči su ovom trenutku pune suza. Ana gledaj sada svoj poso i uči jezik mislim da ćeš dobro proći jer ti si dobra ono što ne znaš pitaj jer stara poslovice kaže ko pita taj ne skita a sada primi puno pozdrava od tvog strica i Mileve, i sve ostale koje pitaju za tebe. Šaljemo ti slika od

Tvoje Mileve (dječiji rukopis) Ana kupi bebu i transistor voli te M.

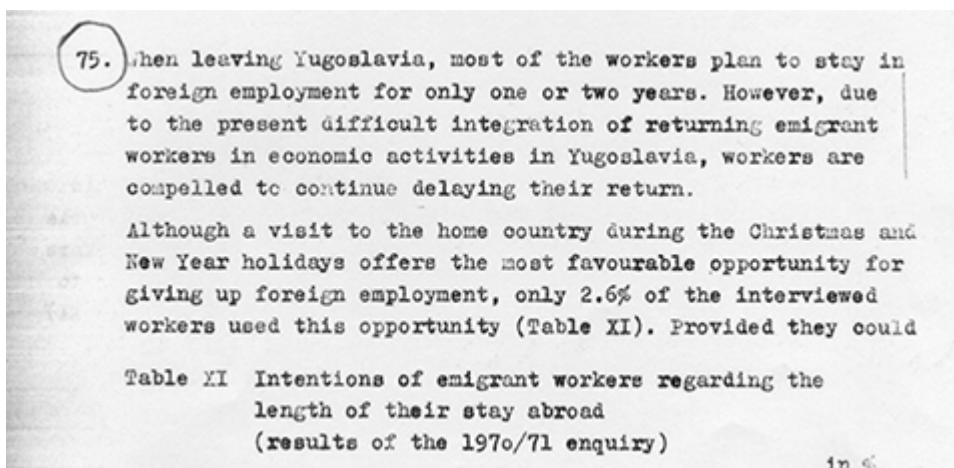
[Napomena: Tekst je preveden s hrvatskog i doslovno prenosi Anine riječi.]

Smještaj gostujućih radnica. Fotografija u boji. Vlasništvo: Gordana U. i umjetnica

Nedugo potom upoznala sam Janu, Gordanu, Mariju, Vinku, Jelu, Smilju i Zlatu. Mnogo dodirnih točaka povezuje njihove priče, pogotovo način na koji je njihova migracija birokratski organizirana: za posao su se prijavile pri mjesnim zavodima za zapošljavanje, koji su blisko surađivali s njemačkim Federalnim uredom za radnu snagu i osiguranje nezaposlenih, koji je pak surađivao s tvrtkama koje bi objavile da traže djelatnike. Svaka osoba morala je proći liječnički pregled. Kandidatima koji bi prošli liječnički pregled bio bi ponuđen posao, a ostali su bili odbijeni. Radna mjesta koja su se nudila uspješnim kandidatima nalazila su se po cijeloj Njemačkoj. Ugovori su se obično sklapali na dvanaest mjeseci tijekom kojih radnik "nije smio mijenjati radno mjesto ili napustiti neugodnu radnu situaciju, jer bi mu se u suprotnom oduzimala radna dozvola" (Chin 2007: 39). Njemačke su tvrtke također radnicima plaćale putne troškove u Njemačku, pod uvjetom da u slučaju prekida radnog odnosa djelatnici sami moraju pokriti taj trošak. U nekim je slučajevima to značilo da je gostujući radnik morao ostati na radnom mjestu s kojim nije nužno bio zadovoljan ili u neprihvatljivim uvjetima plaće i smještaja.

Neke od žena s kojima sam razgovarala rekly su da nisu imale mnogo novca kada su se zaposlile, jer nisu bile dobro plaćene, što je dodatno otežalo mogućnost traženja novog posla ili povratka kući jer si nisu mogle priuštiti da pokriju putne troškove. Po dolasku u Njemačku, gostujuće su se radnice uglavnom smještale u domovima, za što se pobrinuo poslodavac, a taj bi im trošak odbio od plaće. Katkada su dijelile sobu i s do sedam drugih žena, većinu kojih su tek upoznale na zajedničkom putovanju u Berlin. Većina je bila u ranim dvadesetima, a druge, poput Gordane, još nisu imale ni osamnaest. Gordana mi je prepričala poteškoće s kojima se susretala kada je tek započela život u Njemačkoj, kada je prvi put otišla tako daleko od kuće. Druge su žene podijelile svoja iskustva dezorijentiranosti i nesigurnosti u vlastiti život, a tješile su se mislju kako je njihov boravak ovdje samo privremen i kako će se uskoro vratiti kući.

Isječak iz *The Origin and Structure of the Yugoslav Worker in the Federal Republic of Germany*, Ivo Baučić, Zagreb, 1970.

2. DIO [IZVEDBA/RE-ENACTMENT]

U tvornici Telefunken, oko 1970. Zapadni Berlin. Fotografija u boji.
Vlasništvo: Gordana U. i umjetnica

"Radila sam u Telefunkenu 13 godina. Onda smo dobili otkaz. Možda ne bismo dobili otkaz, no 1981., kada je umro Tito, svi smo zajedno otišli iz tvornice gledati prijenos njegova pogreba uživo iz Beograda. Za to smo saznali tek taj dan, jer su iz Jugoslavenskog konzulata došli pred tvornicu da nam kažu kako bi bilo lijepo da odemo pogledati pogreb na televiziji, međutim naša tvrtka Telefunken nam to nije dopustila, jer smo morale raditi. Uvijek je s nama na pokretnoj traci bio i jedan Nijemac ili Njemica. Sada radim sama, no prije je uvijek bio netko uz mene na traci. Zato nas nisu pustili. Ali svejedno smo otišli. Neki su otišli, a neki nisu imali hrabrosti. Ja sam otišla... ne samo ja, mnogo nas, no idući dan kada smo došli na posao, nisu nas htjeli pustiti do naših radnih postaja, već su nam rekli da odemo do šefa."

Isječak iz razgovora s Gordanom, uključen u video rad *GOSTKulacije*. Napomena: Tito je umro 1980. Tekst je preveden s hrvatskog i doslovno prenosi Gordanine riječi.

Godine 2010. sudjelovala sam na dvije izložbe, gdje sam imala priliku ispitati različite oblike i strategije izlaganja, što sam razradila u kasnijim radovima: na izložbi *Over the Counter: The Phenomena of Post-socialist Economy in Contemporary Art* u Kunsthalle Budapest, čiji su kustosi bili Eszter Lázár i Zsolt Petrányi, te na izložbi *Izloženost/Exposures* u Banja Luci (mom rodnom gradu), čiji su kustosi bili Antonia Majača i Ivana Bago, na poziv lokalne umjetničke organizacije Protok. Izložba *Izloženost/Exposures* je bila pomalo nelagodno smještena u prostorijama nekorištenog dijela tvornice televizora Čajavec (gdje je radio moj pokojni ujak), kojoj je i samoj prijetilo zatvaranje. Na obje sam izložbe prikazala odabrana svjedočanstva i osobna pisma, kao i useljeničke dokumente gostujućih radnica koje sam upoznala, uz niz fotografija iz njihovih albuma. Materijale sam predstavila tako da podsjećaju na strategije arhiviranja, poput fascikala, grafo-folija i 35-milimetarskih slajdova, koji se moraju umetnuti u projektor ili dija-projektor. Postav instalacije od *gostiju* izložbe zahtijevao je da *rade* kako bi pristupili sadržajima, čime se narušava težnja dosljednom i linearnom narativu i u prvi se plan stavlja osobno pripovijedanje kao valjan oblik *povijesti odozdo*. Predstavljajući fragmente istraživanja na ovakav način, nisam željela reproducirati institucionalizirajuću svrhu arhiva kao "autoritativne i monolitske sile i njezinih homogenizirajućih instrumentalnih težnji" (Edwards 2001: 10), već sugerirati protu-aktivnu gestu, okrenutu slomu i krhkosti okvira – fotografije/slike, ali i širih institucionalnih okvira, uključujući okvire nacije-države.

Radionica *Kolektivno čitanje*, izložba *Izloženosti/Exposures*, bivša tvornica Čajavec, Banja Luka, Bosna i Hercegovina, 2010. Fotografija: Marcus Kern

Te "radne postaje" ujedno su bile i središnja točka stvaranja prostora za *kolektivna čitanja arhiva*, gdje su se posjetitelji i lokalne skupine useljenika pozivali da sudjeluju i doprinesu vlastitim pričama. Na taj je način "arhiv" ostao stalno u pokretu, stalno u stanju promjenjivosti i migracije. U sklopu izložbe *Izloženosti/Exposures* održano je prvo kolektivno čitanje, a svi su se sudionici izmjenjivali tako da bi uzeli foliju i s nje naglas pročitali svjedočanstvo radnica. U prostoriji je zavladao dubok osjećaj intime, dok smo se smjenjivali u čitanju i tako davali glas riječima na stranici, izvodeći tuđe riječi, na trenutak živeći u njihovoj koži, otjelovljujući njihovo putovanje. Jedna od gostujućih radnica, Zora, koju sam ranije te godine upoznala u Berlinu, slučajno je bila u posjetu Banja Luci, pa sam je pozvala da nam se pridruži. Prisutna je publika ispitivala Zoru o njezinim iskustvima u emigraciji, a ono što je počelo kao posredovanje priča gostujućih radnica putem arhivskog materijala ubrzo se pretvorilo u izravnije posredovanje osobno proživljenog sjećanja u sadašnjem trenutku. [Radionice kolektivnog čitanja postale su neodvojiv dio projekta *GOSTkulacije – u najnovijoj verziji*, u sklopu izložbe u galeriji Kullukcu u Münchenu 2013. \(u suradnji s Katjom Kobolt i Natalie Bayer\), proširene su i na skupine lokalnih migranata koji su svojim pričama doprinijeli "arhivu"](#). Međutim, već prilikom prve izložbe dobila sam osjećaj da je projekt nekako nedovršen i poželjela sam otvoriti prostor za daljnje eksperimentiranje s pitanjima i poimanjima povijesne istine i autoriteta, kao i uloga glasa i svjedočanstva u odnosu na fikciju i dokumentaristiku.

Izložba *GOSTikulacije*, instalacija, Galerija SC, Zagreb, 2011.

Po povratku u London priključila sam se skupini po imenu [Implicated Theatre](#), gdje učimo, osmišljavamo i koristimo tehnike i metode Kazališta potlačenih, koje je razvio Augusto Boal, radikalni brazilski kazališni redatelj. Boal je osmislio termin "spect-actor", koji briše i mijenja granice i uloge između gledatelja i glumca, a publika postaje aktivan i uključen sudionik u predstavi. Zainteresirala sam se i za metodu obnovljenog prikaza ("re-enactment"), koja se često koristi u rekonstrukcijama povijesnih događaja uživo, a često joj pribjegavaju amateri entuzijasti za prikaze vojne prirode. No umjesto grandioznosti tih velikih zbivanja, mene je privukao intiman, mimetički potencijal izvedbe dokumentarnog teatra, koji često na scenu stavlja marginalizirane priče ili javne istrage, poput komada koji sam tada gledala, *Tactical Questioning: Scenes from the Baba Mousa Inquiry* Nicholasa Kenta i *London Road* [Alecky Blythe](#). Film Clio Barnard *The Arbor* također je izrazito utjecajan. U njemu glumci sinhroniziraju riječi stvarnih ljudi. Svi ovi radovi propituju težnju dokumentaristike da premosti jaz između stvarnosti i reprezentacije, a da se ujedno očuvaju politička relevantnost i istinitost dokumenta. Dokumentarna metoda omogućuje rad s materijalom bez potrebe da se ispravlja njegova nedosljednost, njegova "istina", a nered u sjećanjima niti ne pokušavamo dovesti u red, dok Kazalište otvara politička pitanja o tome gdje se nalazi moć i kako je podrivati.

Kadar iz *GOSTikulacija*, *GOSTikulacije*, dvokanalni HD video s arhivskim snimkama, 33 minute, 2011.

Video rad *GOSTikulacije* dvoekranski je video, iako nije izvorno zamišljen kao takav. Započinje s izvedbom uređenih transkripata mojih razgovora s Bosiljkom, Janom i Gordanom, odnosno započinje mojim susretom s

glumicom Adnom Sablych, kojoj dajem zvučne zapise. I Adna je, baš poput mene, iz Bosne i Hercegovine i, baš poput mene, stigla je 1992. bježeći pred ratom. Naše priče kao migrantica, žena, umjetnica, prisutne su u ovom videu, katkada vrlo očito – primjerice, u razgovoru s Janom govorim o vlastitoj migraciji u Veliku Britaniju – no još više suptilno. Prisutne su na način da Adna u Brechtovskom smislu nastanjuje *gestus*, "utjelovljuje stav" likova, ili su prisutne u tišinama koje daju ritam njezinu govoru. Naše se osobne povijesti i priče stapaju, a iako u pričama gostujućih radnica koje prepričavam postoje određene povijesne specifičnosti, smatram *GOSTkulacije* videom (i performansom) koji govori o sadašnjosti. O prisjećanju aktualnosti kriza, no ne kriza migracije, već empatije i političkih struktura koje svakodnevno gaze ljudsko dostojanstvo da same proizvode takozvane "migrantske krize".

GOSTkulacije su, na kraju krajeva, ipak izmišljena riječ, naseljena, koja u sebi sadrži stranca, gosta, a i gestu prema mogućnosti protu-arhiva, protu-povijesti i protu/novih jezika.

Reference

Chin, Rita (2007) *The Guest Worker Question in Postwar Germany*. Cambridge University Press.

Baučić, Ivo (1970) "The Origin and Structure of the Yugoslav Worker in the Federal Republic of Germany" (Porijeklo i Struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj). Institut za Geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Vol. 9. Zagreb.

Benjamin, Walter (1931) *A Short History of Photography*. Oxford University Press.

Berger, John and Mohr, Jean (1975) *A Seventh Man: A book of Images and Words About the Experience of Migrant Workers in Europe*. Penguin Books Ltd.

Bezirkmuseum Fridrichshain-Kreuzberg (2009) Konferencijski materijali sa simpozija: "Introduction to the Guest Workers in Germany: The Ups and Downs of Contradictory and Unmade Decisions," osobne bilješke, prijevod: Dorte Huneke, Bezirkmuseum Fridrichshain-Kreuzberg, Berlin.

Erdem, Esra and Mattes, Monika (2003) "Gendered Policies – Gendered Patterns: Female Labour Migration from Turkey to Germany from the 1960s to the 1990s." U: *European Encounters: Migrants, Migration and European Societies Since 1945*. (Ur.) Ohliger, Rainer; Schonwalder, Karen; Triadafilopoulos, Triadafilos. Ashgate, Str.165–185.

Edwards, Elisabeth (2001) *Raw Histories: Photographs, Anthropology and Museums*. Oxford i New York: Berg.

Novinščak, Karolina (2008) "From 'Yugoslav Gastarbeiter' to 'Diaspora-Croats': Policies and Attitudes Toward Emigration in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Croatia." U: *Postwar Mediterranean Migration to Western Europe*. (Ur.) Caruso, Clelia; Pleinen, Jenny; Raphael, Lutz; Lang, Peter, str. 125–143.

Vidi također:

Kuburović, Branislava (2011). "GUESTures: Awakening the Space of Precarious Knowledge" U: <http://guestworkerberlin.blogspot.co.uk/2011/11/guestures-awakening-space-of-precarious.html> (također "Margareta Kern's GUESTures" u "Women & Performance: A Journal of Feminist Theory," svezak 23, 2013, izdanje 2).

Shonick, Kaja (2009). "Politics, Culture, and Economics: Reassessing the West German Guest Worker Agreement with Yugoslavia" U: *Journal of Contemporary History*, svezak 44 (4), str. 719–736.